

*Lucie Vidovičová
Marcela Petrová Kafková
Barbora Hubatková
Lucie Galčanová Batista*

Stárnutí na venkově

*Podoby aktivního stárnutí a kvalita
života v rurálních oblastech*

**MUNI
PRESS**

SOCILOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Ediční rada SocioLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)

Luděk Brož, Ph.D. (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

Prof. PhDr. Jan Holzer, Ph.D. (Masarykova univerzita)

Doc. PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

† Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Markéta Sedláčková, Ph.D. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Mgr. Zuzana Uhde, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc. (čestná členka)

Stárnutí na venkově
Podoby aktivního stárnutí
a kvalita života v rurálních oblastech

*Lucie Vidovičová
Marcela Petrová Kafkaová
Barbora Hubatková
Lucie Galčanová Batista*

Lucie Vidovičová

Marcela Petrová Kafková

Barbora Hubatková

Lucie Galčanová Batista

Stárnutí na venkově

*Podoby aktivního stárnutí
a kvalita života
v rurálních oblastech*

Praha – Brno 2018

klíčová slova: stárnutí, senioři, venkov, sociologie, přátelskost k věku, aktivní stárnutí, kvalita života, environmentální gerontologie, prostor, sociální vztahy, typologie, služby, vybavenost

Kniha je výstupem projektu „Stárnutí na venkově: nezodpovězené otázky environmentální gerontologie“ podpořeného mezi lety 2016 až 2018 Grantovou agenturou České republiky (grant. č. 16-20873S).

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON) v koedici s Masarykovou univerzitou, Praha – Brno 2018.
Vydání první.

Odborně posoudili PhDr. Josef Bernard, Ph.D., a prof. Dr. Ing. Milada Šťastná.

Copyright © Masarykova univerzita 2018
Copyright © Lucie Vidovičová, Marcela Petrová Kafková, Barbora Hubatková,
Lucie Galčanová Batista 2018

ISBN 978-80-210-9813-8 (online ; pdf) (Masarykova univerzita, Brno)

ISBN 978-80-7419-280-7 (brožováno) (Sociologické nakladatelství /SLON/, Praha)
ISBN 978-80-210-9165-8 (brožováno) (Masarykova univerzita, Brno)

Obsah

1.		
Úvod		11
2.		
Aktivní stárnutí a venkov		15
2.1	Venkov jako sociální a prostorový kontext stárnutí	15
2.2	Aktivní stárnutí jako koncept a politika	19
2.3	Města a komunity přátelské k věku	22
2.4	Venkov jako deficitní město?	25
3.		
Východiska zkoumání stárnutí na venkově		29
3.1	Typologie venkova – dosavadní diskuse v ČR	29
3.2	Demografie českého venkova: obce do 2 000 obyvatel	30
3.3	Typologie venkova ve studii „Stárnutí na venkově“	34
3.4	Datové zdroje studie „Stárnutí na venkově“	37
3.4.1	Metodologie kvantitativního výzkumu	38
3.4.2	Metodologie kvalitativního výzkumu	40
4.		
Aktivní stárnutí očima seniorů a senierek na venkově		45
4.1	Aktivní stárnutí v každodennosti a venkovská činnost	48
4.2	Sociální vazby jako forma a předpoklad aktivity	53
4.3	Formalizované vztahy a občanská angažovanost	59
4.4	Infrastruktura jako kontext příležitostí pro aktivní stárnutí	63
4.4.1	Nákupy	63
4.4.2	Instituce, služby, akce a vyžití	70
4.5	Bezpečí	77
4.6	Touha po změně a stabilitě aneb „kouzelný prsten“	80

5.		
Venkovské prostředí přátelské k věku		84
5.1	Měření přátelskosti venkova k věku	84
5.2	Metoda tvorby indexu přátelskosti k věku	86
5.3	Výsledný index	90
6.		
Závěr		93
Literatura a prameny		101
Seznam tabulek a grafů		116
Summary		
Rural ageing: Active ageing and quality of life in rural areas		118
Tabulková příloha		
Deskriptivní výsledky z výběrového šetření		123
Medailonky autorek		138
Jmenný rejstřík		140

Poděkování

Autorky tímto děkují všem seniorům a seniorkám, respondentům a respondentkám, komunikačním partnerům a partnerkám, kteří se podělili o své životní příběhy, zkušenosti a prožitek stárnutí na venkově. Jen díky této ochotě můžeme představit naše data a jejich analýzy. Velké díky také patří tazatelům a tazatelkám, kteří se na sběru dat podíleli. Z jiných výzkumů víme, že je to především jejich kvalitní práce, která je základem empirické sociologie. Děkujeme.

1. Úvod

Snad nejpoužívanější, ale zároveň i nejbanálnější úvodní větou v našem oboru, sociální gerontologii, je zdůraznění faktu, že populace vyspělých společností stárnou. Přitom není vůbec zřejmé, že by existoval jednotný a jasně definovatelný proces stárnutí. Heterogenita biologicky a sociálně podmíněných a kulturně variabilních procesů plodí různorodost zkušeností stárnutí, které jsou, kromě řady dalšího, ovlivněny i tím, kde jsou prožívány. V textu, jenž se chystáte číst nebo alespoň prolistovat, jsou hlavní oblastí zájmu prostory venkova v České republice. Použité množné číslo vyjadřuje, že podobně jako v případě stárnutí ani venkov neexistuje jen jeden. Mezi vesnicemi v suburbánních prstencích velkých měst a obcemi ležícími například na vzdálených hranicích krajů existují mnohé rozdíly. Subjektivní prožívání vlastní vesnice ukazuje rozdílnost i od obcí hned za humny. Obce se liší velikostí, vybaveností obchody a službami, blízkostí většího města, možnostmi zaměstnání v místě a v mnohém dalším. Kombinace těchto dvou heterogenit, různosti zkušenosti stárnutí a různosti venkova, tak dává tušit nesmírné bohatství typů a forem prožívání náplně a kvality života v pozdějším věku, jejichž analytické uchopení vyžaduje notnou dávku sociologické imaginace a terminologické vybavenosti.

Bylo by asi fér přiznat, že ani jako autorky projektu „Stárnutí na venkově: nezodpovězené otázky environmentální gerontologie“ (GA ČR 16-20873S) jsme si tu rozmanitost a šíři, která na nás v budoucích datech čeká, nejdříve neuvědomovaly, alespoň ne v plnosti. Pokud bychom měly definovat naše vlastní předporozumění problematice a výchozí představy, přísloví „městský slon ve venkovském porcelánu“ by je asi vystihlo poměrně trefně. Ne že bychom neměly žádnou předchozí zkušenost s venkovským prostředím, ale žádná z nás venkov dosud nevnímala hlouběji sociologicky ani analyticky. Rychlost poklesu našeho venkovského sebevědomí byla přímo úměrná nárůstu pokory před statistickými, kvantitativními a kvalitativními daty, která se začala v projektu scházet a vytvářet kognitivní disonanci, tedy nesoulad mezi tím, „co je“, a tím, „co se ví“. Ano, řada z věcí, jež o „venkovu“ a stárnutí v něm „víme“, je pro současný český venkov a v něm žijící seniorky a seniory

platná, ale zároveň je venkovské prostředí obestřeno řadou mýtů, stereotypů a kognitivních zkratk produkovaných městskou, resp. mimovenkovskou hegemonií vnímání světa, a komplexita stárnutí ve venkovských typech obcí je vysoká. Variabilita prostoru, individuálních životních drah, historických kontextů a úrovně modernistických vlivů tak vytváří na venkově barvitý svět stárnutí, který je obtížné generalizovat.

Dlouho jsme přemýšlely nad různými variantami názvu této publikace, který by pro čtenáře nějak srozumitelně, ve zkratce, a přitom trefně vystihl její obsah. Jednou ze zvažovaných variant bylo *Stárnutí na venkově, venkov v životě seniorů*. Projekt, jehož plod nyní držíte v rukou, je mladší sestrou projektu „městského“ [viz publikace „Stáří ve městě, město v životě seniorů“, Vidovićová et al. 2013] a nabízelo se tak primárně sledovat podobnou linii úvah o faktorech fyzického prostoru a jejich vlivu na prožívané zkušenosti stáří. Ovšem zatímco v případě českých krajských měst ještě nějak dávalo smysl hovořit o „městě“ v singuláru, nanejvýš data někde nabádala k rozlišení mezi Prahou, Brnem a Ostravou na straně jedné a menšími krajskými městy na straně druhé, v případě weberovských ideálnětypických suburbánních obcí a odlehklých vesnic by se jednalo o nepřipustný redukcionismus. A „venkovy v životech seniorů“, příp. stárnutí „na venkovech“, nezní v českém jazyce úplně přirozeně, což je vlastně velmi příznačné pro celý problém nezvyku přemýšlet o venkově jako o heterogenním prostoru.

Z jiného pohledu by snad bylo nejbližší obsahu, který před laskavého čtenáře či čtenářku na dalších stranách předkládáme, sousloví „venkovská paradigmatata stárnutí“. Rámování prostorem, podobně jako tomu bylo v „městské knize“, vyjadřuje náš postoj, že je to právě prostor a jeho fyzické a sociální (ne)kvality a struktury příležitosti a vztahů (a jejich absence), které obsah i kvalitu života spoluvytvářejí a do značné míry „determinují“ – umožňují, potencují, nebo naopak znemožňují, inhibují. Venkov, resp. venkovská paradigmatata, nám slouží jako určité brýle, skrze něž vnímáme sociální svět kolem nás a které nám pomáhají vyjádřit právě onu mnohost zkušenosti stárnutí v závislosti na prostorových faktorech. Předmětem této publikace ale prostor nakonec primárně není, spíše se vracíme k příběhům stárnutí, které se (v) prostoru dějí.

Přestože nevyužíváme narativní analýzu, o obsahu knihy chceme mluvit jako o příběhu, o příběhu stárnutí v rurálních kontextech. Vedle toho, „jak se žije seniorům a seniorkám na vesnicích“, chceme diskutovat i o tom, jak jsou tyto fenomény sociálně konstruovány, reprezentovány a analyzovány. Opíráme se při tom o vícezdrojový výzkumný design, kombinující statistická data, data z výběrového šetření i kvalitativní data, informace z rozhovorů i ad hoc pozorování veřejného a symbolického prostoru.

Název „Stárnutí na venkově: podoby aktivního stárnutí a kvalita života v rurálních oblastech“, jenž jsme nakonec zvolily, v sobě zahrnuje hlavní cíle této publikace: znovu podrobit zkoumání některé z dominantních konceptů v sociologickém a sociálně-politickém přístupu ke stárnutí jedinců a populací a tím je lépe ozřejmit. Jak budeme argumentovat dále, nejen veřejný diskurs, ale i velké koncepty jako aktivní a zdravé stárnutí, kvalita života nebo prostředí přátelské k věku vykazují urbánně hegemonní rétoriku, která sociálně produkuje venkovské prostředí jako to druhé, jiné, nižší a (potenciálně) problematické a nedostatečné. Tomuto procesu vytváření převážně negativního obrazu „jiných“ na základě připsaných rysů, které je mají odlišovat a vyčleňovat z většinové nebo jinak vymezené skupiny, se v angličtině přilehavě říká *othering*. A můžeme ho sledovat jak v kontextu debat o venkovu [Clope, Marsden, Mooney 2006], tak v kontextu debat o stáří a stárnutí [Higgs, Gilleard 2014; van Dyk 2016]. Jak venkov, tak starší lidé jsou častým objektem symbolického znevažování a srovnávání jejich charakteristik s jinými skupinami, jež má poukázat na jejich nedostatečnost nebo je definovat jako podřízené, potřebné a závislé – například ve srovnání s „progressivním, moderním“ městem či s „výkonnějšími, flexibilnějšími, samostatnějšími“ mladšími. Data, která o venkovu prezentujeme, ale do značné míry tyto stereotypy narušují. V návaznosti na tuto obecnou teoretickou diskusi, která celou publikaci otevírá, se stručně zastavujeme u nezbytného vymezení venkova, tak jak jsme s ním pracovaly, a poskytujeme základní přehled demografie starší venkovské populace. Jde o důležitou výchozí pozici naší knihy, jakýsi předpoklad našeho „příběhu“. Stavíme především na dostupných statistických zdrojích, shrnujeme základní argumenty debaty o definicích a typologiích českého venkova a představujeme stručně metodologii našeho výzkumného projektu. Na tyto diskuse navazuje kapitola, která se věnuje aktivnímu stárnutí v každodennosti a venkovské činnostnosti jako rámcům vesnického stárnutí. V rámci těchto konceptů se podrobněji zabýváme jejich vybranými součástmi, konkrétně rodinou a sociálními sítěmi, intenzivním sousedstvím (kvantitou, kvalitou a vyjednávacími strategiemi) i percepcí minulosti seniorů a seniorek žijících na venkově, stejně jako jejich prožíváním současnosti. Další kapitola se dívá na venkovské prostředí jako na strukturu příležitostí pro aktivní stárnutí: sledujeme ikonickou otázku dostupnosti služeb a příležitostí pro občanskou participaci jako kvintesenci aktivního stárnutí. V kapitole následující se soustředíme na empirický test přátelskosti rurálních prostor k věku inspirovaný pojetím Světové zdravotnické organizace (WHO). Jednotlivé kapitoly tak postupně skládají argumentaci o venkovském prostoru jako svébytné struktuře příležitostí pro aktivní stárnutí, o významech produktivity a vědomí smyslu, o aktérských strategiích, přinášení

a dalších tématech tak, abychom ukázaly venkovský pohled na věc, venkovské paradigma, jako dosud nevytěžený zdroj kritik úzkých interpretací zdravého a aktivního stárnutí. Jak již bylo předesláno, činíme tak při vědomí absence univerzálních modelů, v diverzitě prostředí, kontextů, hodnot, preferencí, seniorů, rozmanitosti venkova i způsobů, jak „stárnout aktivně“.

Na samotný závěr úvodu je nutné ještě konstatovat, že venkovské prostředí, resp. „venkov“, je sice pojmem běžně užívaným, zdajícím se být na první pohled poměrně jasným a jednoznačným. Nicméně bližší zkoumání odhaluje komplexitu, která uniká jednoduché, univerzální definici [Phillipson, Scharf 2005; Keating, Phillips 2008]. Ani v České republice neexistuje jednotně používaná definice venkova nebo venkovské obce, ani přesná metodika jejich vymezení [Pospěch a kol. 2014; Perlín et al. 2010] (podrobněji viz i kap. 3.1 a 3.3). Podle Radima Perlína [1999: 2] „lze venkov (obecně) definovat jako prostor, který zahrnuje jak krajinu, tak i venkovská sídla“. Jednou z kvalit venkova, ať už je nahlížen jakkoli, je jeho nevyhranitelnost jako prostého opozita „města“ a jeho vnitřní heterogenita [Ballas et al. 2003; Bogdanov et al. 2008; ČSÚ 2009; Chromý et al. 2011; Pospěch a kol. 2014; Bernard 2018; Vaishar et al. 2018]. Jen z důvodu snahy o zachování lepší srozumitelnosti textu jsme se rozhodly dále v knize používat zavedeného jednotného čísla „venkov“, přestože to považujeme za určitou koncepční nepřesnost.